

**ЕВРЕИТЕ ВО МАКЕДОНИЈА:
ИСТОРИЈА, ТРАДИЦИЈА, КУЛТУРА, ЈАЗИК И РЕЛИГИЈА**

По повод 70 години од возобновувањето на работата на
Еврејската заедница во Македонија по Втората светска војна
(1944-2014)

Еврејска заедница во Република Македонија
Македонска академија на науките и уметностите
Институт за национална историја

МЕЃУНАРОДНА НАУЧНА КОНФЕРЕНЦИЈА

**ЕВРЕИТЕ ВО МАКЕДОНИЈА:
ИСТОРИЈА, ТРАДИЦИЈА, КУЛТУРА,
ЈАЗИК И РЕЛИГИЈА**

По повод 70 години од обновувањето на работата на
Еврејската заедница во Република Македонија по
Втората светска војна (1944-2014)

МАНУ
18-19 декември 2014, Скопје
Република Македонија

Издавач

Еврејска заедница во Република Македонија

За издавачот

Берта Романо-Николиќ

Организациски одбор

Берта Романо-Николиќ,

претседател на Еврејската заедница во Република Македонија

Владо Камбовски,

претседател на Македонската академија на науките и уметностите,
Република Македонија

Драги Ѓоргиев,

директор на Институтот за национална историја – Скопје,
Република Македонија

Валентина Божиновска,

директор на Комисијата за односи со верските заедници
и религиозни групи, Република Македонија

Лидија Ѓурковска,

Институт за национална историја – Скопје, Република Македонија

Александар Манојловски,

Институт за национална историја – Скопје, Република Македонија

Милан Кољанин,

Институт за современа историја – Белград, Република Србија

Александар Николиќ,

Министерство за надворешни работи на Државата Израел

Мачеј Кавка,

Јагелонски универзитет - Краков, Полска

Јана Ничота,

генерален секретар на Еврејската заедница во Република Македонија

Александра Суботиќ,

технички секретар на Еврејската заедница во Република Македонија

Снежана Веновска-Антевска МУЛТИКУЛТУРНАТА КОМУНИКАЦИЈА И ГРАДЕЊЕТО СТЕРЕОТИПИ ПРЕКУ ХУМОРИСТИЧНИТЕ МИНИМАЛНИ ФОРМИ ПОСВЕТЕНИ НА ЕВРЕИТЕ ВО СПОРЕДБА СО ДРУГИ ЕТНИКУМИ ВО РЕПУБЛИКА МАКЕДОНИЈА	97
Реџеп Шкриел ЕВРЕИТЕ ВО КОСОВСКИОТ ВИЛАЕТ (1877-1912)	105
Владимир Јанев ПРИЛОГ КОН ДЕМОГРАФСКИТЕ ПРОМЕНИ НА ЕВРЕИТЕ	117
ВО МАКЕДОНИЈА (почеток на XIX век – 1912 година)	
Вера Гошева ЕВРЕИТЕ И ИЛИНДЕНСКАТА ОРГАНИЗАЦИЈА (1923-1947)	131
Јоланта Сујецка РАФАЕЛ КАМХИ И МАКЕДОНСКОТО ПРАШАЊЕ	137
Елијас Таубер ЕВРЕЈСКАТА ЗАЕДНИЦА ВО БИТОЛА ВО ЕВРЕЈСКИТЕ ВЕСНИЦИ ВО БОСНА	145
Лилјана Добровшак ЦИОНИСТИЧКИОТ ВЕСНИК „ЕВРЕИН“ (ŽIDOV) И МАКЕДОНСКИТЕ ЕВРЕИ ВО ПЕРИОДОТ МЕЃУ ДВЕТЕ СВЕТСКИ ВОЈНИ	155
Маја Суша ОРГАНИЗАЦИСКАТА ПОСТАВЕНОСТ НА ЕВРЕЈСКОТО ПЕЈАЧКО ДРУШТВО – СКОПЈЕ 1935-1937 ГОДИНА	173
Борче Илиевски НАЦИСТИЧКИТЕ ПЛАНОВИ ЗА ИСЕЛУВАЊЕ НА ЕВРЕИТЕ ОД ГЕРМАНИЈА ВО ТРИЕСЕТТИТЕ ГОДИНИ НА XX ВЕК	179
Милош М. Дамјановиќ ЕВРЕЈСКИТЕ УЧЕНИЦИ ВО СКОПСКИТЕ УЧИЛИШТА ВО ГОДИНИТЕ ПО ВОВЕДУВАЊЕТО НА <i>NUMEROUS CLAUSES</i> 1938-1940	187
Лидија Ѓурковска Д-Р ЕЛЕНА КАВАЕВА-ЕТИНГЕР	201
Милан Кољанин АНТИСЕМИТСКОТО ЗАКОНОДАВСТВО НА ЈУГОСЛОВЕНСКАТА ВЛАДА ВО ОКТОМВРИ 1940	211
Тодор Чепреганов, Соња Николова УЧЕСТВОТО НА ЕВРЕИТЕ ВО НОД ВО МАКЕДОНИЈА	219

Проф. д-р Тодор Чепреганов
Универзитет „Гоце Делчев“ - Штип
М-р Соња Николова, докторанд
при Универзитет „Кирил и Методиј“ – Скопје

УЧЕСТВОТО НА ЕВРЕИТЕ ВО НОД ВО МАКЕДОНИЈА

Со поразот на војската на Кралството Југославија и капитулацијата од 18 април 1941 година територијата на Кралството беше поделена меѓу силите на Оската. Според поделбата Бугарија го окупираше најголемиот дел од Вардарска Македонија, а Западна Македонија била окупирана од Италија.

На 8 април Германија побарала од Бугарија воено-полициски сили за преземање на окупираната територија на Македонија од германските воени единици. За тоа бугарскиот амбасадор во Германија Дрангов, ќе соопшти дека “по наредба на Хитлер, Рибентроп ме задолжи да ја соопшти желбата на фирерот, со три дивизии да се влезе во српска Македонија како окупаторски војски и да ја преземеме администрацијата, за да се ослободат германските единици од таа грижа, а да бидат употребени за дејство.” На 18 април 1941 година на бугарскиот Генералштаб му било одобрено бугарската војска да влезе во Македонија.

Од 23 април 1941 година почнала да функционира Скопската, а потоа и Битолската област.

Бугарија настојувала окупацијата да ја претстави како реализирање на нејзините „историски права“ како ослободување на „нејзините национални територии“. Таа кон окупираните територии не се однесувала како кон протекторат и не вовела специјална управа туку настојуваше окупацијата да ја претстави како анексија. Веднаш по окупацијата Бугарија во окупираните територии го вовела бугарскиот законодавен, политички, административен, судски и полициски систем. Неверувајќи на приврзаноста на луѓето во Македонија кон бугарската кауза, бугарската влада во Македонија испраќа доверливи лица со докажана идеолошка и националистичка свест.

Со окупацијата на Кралството Југославија во деловите кои подпаднаа под окупација на Бугарија влезе во употреба и „Законот за заштита на нацијата“.¹ кој се однесуваше за регулирање на односите со Евреите. Евреите се најдоа во многу незвидна положба. Им беа ускратени основните човекови права и беа гетоизирани.

На 26 јули 1941 година министерот за внатрешни работи Габровски издал наредба со која им се: „забранува на Евреите да соопштуваат било какви вести и да покренуваа политички и општествени прашања, да се движат по улиците, да ги посетуваат општествените и јавните места од 21 часот навечер до 6 часот наутро“, а во образложението за примената на овие мерки се истакнува дека „во последно време многу лица од еврејско потекло ширеја вознемирувачки и лажни гласови со цел да го ослабнат националното единство и да го расколебаат духот на бугарскиот народ“.²

Во периодот од 1941 до крајот на 1942 година Бугарите „применија 48 закони, наредби, инструкции и мерки против Евреите. економскиот живот бил целосно уништен, немаше работа за да се заработи, да се опстане, сè беше забрането. сите организации, верски служби, состаноци, зборови, приредби, излегување надвор од гетото, посети, кафани, театри, кина, излегување после одреденото време, сето тоа го забрани новата власт, децата останаа дома, без образование, да учат занаети и по улиците на гетата да продаваат тикви печени во печки и пржени семки од тиква. Ни ставија свезди на облеката и од нас – југословенски државјани – направија странци“.³

Во ситуација кога Евреите се најдоа во незавидна ситуација единствената можност каде можеа да најдат спас беше приклучувањето кон единствената организирана сила која заговараше борба против наци-фашизмот – КПЈ, а во случајот Покраинскиот комитет на КПЈ за Македонија. Поголемиот дел од еврејската младина

¹ Истиот е донесен на 21 јануари 1941 година. Со законот се определува кои лица се смета дека се од еврејско потекло, не можале да бидат бирани или да бираат во било кое здружение или друштво, лицата затечени во изборни функции не можат да ги вршат тие функции, не можат да заземаат било какви функции на власта, не можат да бидат трговски претставници, не можат да служат војска, освен во специјални работни групи и се задолжени да плаќаат соодветен воен данок, не смееле да склучуваат брак или вонбрачна врска со лица од бугарско потекло, во училиштата се примал ограничен број кандидати од еврејско потекло, и тоа ако нем кандидати Бугари, се забрнувало менување на местото на живеење без дозвола на полицијата, не можеле да поседуваат недвижни полски имоти, ограничување во индустријата, трговијата, занаетчиството и слободните занимања, задолжително пријавување на сите подвижни и недвижни имоти во Бугарската народна банка, не можеле да бидат сопственици или акционери во било каква форма во претпријатијата од секаков вид: театри, кина, издавачки куќи, производство на филмови, грамофонски плочи, забавни локали, хотели, аптеки, санитарски продавници и др. Види поопширно: Жамила Колономос, д-р Вера Весковиќ – Вангели, *Евреите во Македонија во Втората светска војна (1941 -1945)*, Зборник на документи, I, Македонска академија на науките и уметностите, Скопје, 1980, 19-26.

² Исто таму, 20.

³ Жамила Ангела – Колономос, *Движењето на отпорот и Евреите од Македонија*, Издавач: Самуел Садикарио, Скопје 2007, 5.

го прифати повикот на КПЈ за борба против наци-фашизмот. Во овој контекст Жамила Колономос за еврејската заедница во Битола ќе истакне: „Немавме избор, одлучивме да учествуваме во движењето на отпорот. Хашомер хаџир, Техелет лаван и другите ционистички организации беа забранети и оневозможени да работат. Околу 800 членови од овие организации се ставија на располагање на движењето на отпорот. Веднаш се формираа 25 групи со над 150 членови, тајно се организираа групи момци и девојки, жени, работници, интелектуалци, студенти, трговци и други“.⁴

Несомнено дека се работи за голема бројка на млади, од Битола, кои биле спремни да излезат. Меѓутоа, се поставува прашањето дали КПЈ со своите клонови во покраините можеше да направи нешто повеќе за спасување на Евреите? Каква беше состојбата во покраинската организација во Македонија и дали постоеше можност да им се излезе во пресрет на Евреите кои сакаа да заминат во партизани?

Списанието „Пелистерско ехо“ од Битола објавувало антисемитски написи, во кои на секој можен начин се настојувало да се оцрнат Евреите. Во тој контекст се пишувало дека Евреите „се поврзани со американската политика, богаташите, масоните, луѓето без добрина и чувства, кои сакаат да владеат со целиот свет... Целата оваа пропаганда не успеа да ги одвои Евреите од Македонците и од другите граѓани, ниту пак од движењето на отпорот“.⁵ Во тој контекст Колономос ќе истакне: „Не очајувавме. Уште од првиот ден на окупацијата од германските и бугарските нацисти почнавме да се организираме со она малку што го имавме. Се обединивме со македонскиот народ, кој во тие тешки денови правеше напори да ни помогне“.⁶

ПК на КПЈ за Македонија во ноември 1941 година упатува леток до „...браќа Македонци, Турци, Аранути, Власи, Евреј и други...“ во кој се повикуваат „да поведат борба против бугарското фашистичко правителство против тиранијата и грабежо, против гладо, немашчијата и безработицата, да поведете борба против германските, бугарските и италијанските фашистички окупатори е черече поново Македонија....“.⁷ Во прогласот на ПК на КПЈ за Македонија, од февруари 1942 година, меѓу другото се истакнува: „...Сите вие – Турци, слободољубиви Арнаути, Власи, Евреи, во братска слога со Питу Гулевска крв во жилите, тргнете заедно со македонскиот народ на нов Илинден и вечно Крушево – исфрлете го јаремот на фашистичкото ропство от вашата

⁴ Исто таму, 8.

⁵ Исто таму, 9.

⁶ Исто, 10.

⁷ Исто 37.

општа татковина Македонија!“.⁸ И во сите други прогласи и летоци ПК на КПЈ за Македонија упатува повик до сите оние кои живеат во Македонија, и до Евреите, да се приклучат кон единствениот борбен фронт против наци - фашистичките окупатори. Но се поставува прашањето дали воопшто беше можно Евреите да се приклучат кон некоја борбена единица како би го реализирале она што се пропагираше во прогласите и летоците, и покрај тоа што голем број Евреи беа спремни за излегување како би ја избегнале депортацијата!?

Да видиме каква беше политичката состојба во ПК на КПЈ за Македонија и дали воопшто било кој беше во можност да се вклучи активно во борбата против бугарскиот и италијанскиот окупатор во првите две години од војната?

Периодот од април до септември 1941 година за ПК на КПЈ за Македонија беше турбулентен период во кој се водеше „тивка војна“ меѓу КПЈ и БРП, од една страна, за припадноста на партиската организација во Македонија, а од друга страна стоеше Коминтерната на чии одлуки немаше приговор. Во тој период секретарот на ПК Методија Шаторов Шарло, следејќи ги директивите на Коминтерната, и нешто преземајќи на своја рака, успеа да ја консолидира организацијата, до го зголеми членството, а по нападот на СССР, да ги реализира директивите за вооружено востание. Во август 1941 година под негово раководство беше формиран Скопскиот партизански одред, првата вооружена единица на територијата на Македонија. Меѓутоа, одлуката на Коминтерна беше ПК на КПЈ за Македонија да остане во рамките на КПЈ од практични и целисходни причини. М. Ш. Шаторов беше сменет од секретар на ПК, не беше примен во одредот и мораше да замине во Бугарија. Судбината на партизанските одреди од 11 и 12 октомври во Прилеп и Куманово е позната. Беа разбиени. Дел од партизаните беа убиени, дел фатени, а дел преминаа во илегалност. Треба да се има предвид дека и во периодот меѓу двете светски војни членови во редовите на КП имало и од еврејската младина. Меѓу нив биле: Давид и Хаим Садикарио од Битола, Ѓорѓи Блаер од Скопје, Исак Сион од Штип.⁹

Со окупацијата на Кралството Југославија, а со тоа и на Македонија еврејската младина од градовите во кои беа мнозинство Битола, Скопје и Штип во голем број се ставија на страната на НОД.

Во Штип Исак Сион е човекот кој по директива на Месниот комитет на Штип развива извонредна партиска активност меѓу еврејската младина. Успеал да ги вклучи

⁸ Исто, 40.

⁹ Исто, 34.

во воспитна група: Пепо Јуда Леви, Аврам Барух Сион, Исак Јаков Леви, Моис Давид Сион, Хаим Леви. Во септември 1941 година Исак Сион ги известува дека се предвидени за ислегување и формирање на Првио партизански одред кој требало да се формира на пл. Плачковица. Сите изразиле подготвеност дека се спремни да излезат. Поединечно биле определени за првата акција да учествуваат во нападот на полицискиот участок во Штип. Но како што е познато до реализирање на таа акција не дојде.¹⁰

Во октомври 1941 година Исак Сион ги влучува во воспитна група и Исак Синто Леви, Барух Моис Леви, Бирја Мордохај Бононо и Жак Давид Сион. Двете групи покасно се расформираат и ги преземаат Васил Доганџиски и Тошо Арсов. За членови на КПЈ биле примени во декември 1941 година.¹¹ Подоцна биле влучени: Матилда Барух Сион, Адела Челебон Леви, Ана Модро Јакар и Павле Хаим Леви. Со членовите на групите се вршеле обуки за ракување со оружје и се вршеле активни подготовки за борба против окупаторот.¹² Кон оваа група треба да се додадат уште 20-ет еврејски младинци од Штип кои биле организирани.¹³

Во Битола во 1941-1942 година, од страна на еврејската заедница, како членови на КП и учесници во НОВ дествувале: Исак Сарфати, Сарина Песо, Елијао Барух, Пепо Камхи, Бено Русо, Марсел Демајо, Симо Калдерон, Аврам Садикарио, Мориц Шами, Мирјам Попадиќ, Виктор Пардо, Роза Камхи, Мики Алба, Соломон Садикарио, Виктор Мешулам, Мурдо Тодолану, Мордехај Нахмијас, Овадја Естреја, Жамила Колономос, Адела Фаради, Пепо Хасон, Берта Русо, Стела Камхи, Арон Теста, Арон Аруести, Жак Сион, Габи Нахмијас.¹⁴ Сите членови од своја страна настојувале да опфатат што повеќе од еврејската училишна и работничка младина. Успеале да анимираат околу 60 младинци и младинки. Од Битола во НОД од страна на Евреите учествувале 30 членови на КПЈ, над 150 скоевци и над 650 учесници во НОД со разни активности.¹⁵

¹⁰ Хаим Леви, „Учеството во НОБ во Штип и Штипско“. Штипските Евреи. Зборник на трудови и сеќавања, ученички творби од фондацијата „11 март 1943“, Штип, Еврејска заедница на Македонија, Скопје, 1999, 149-151.

¹¹ Исто таму, 152.

¹² Исто, 153.

¹³ Исак Сион, Цит. труд..., 161.

¹⁴ Жамила Колономос, д-р Вера Весковиќ – Ванѓели, Цит. труд, 38.

¹⁵ Види поопширно: Жамила Колономос, д-р Вера Весковиќ – Ванѓели, Цит. труд, 39.

Од Скопје членови на КПЈ во 1941 – 1942 година од еврејската заедница се: Ѓорѓи Блаер, Елазар Шалом, Јосип Сигмунд Грос и др.¹⁶ Членовите на еврејската заедница од Скопје биле многу активни во работата на партиската организација, просветните и воспитните групи како и активот на жените. Најголем број младинци биле опфатени од гимназиите и трговската академија.¹⁷ Посебно треба да се истакне активноста на Ѓорѓи Блаер, дентист. Освен што неговата забна ординација служела за добивање на разновидна здравствена помош исто така набавувал и лажни лични карти, собирал лекови, оружје и одржувал врски со партизанскиот одред во с. Штрбац на Косово и др. Исто така треба да се истакне и учеството на Бранко Фрицханд како еден од учесниците во атентатот на агентот на обласната полициска управа во Скопје Мане Мачков. По успешно изведениот атентат и откривањето на активноста на членовите на КПЈ Фрицханд беше фатен и осуден на 15 години затвор како малолетен. Голем број еврејски куќи служеа како засолниште на голем број илегалци.¹⁸

Периодот пак од септември до април 1942 година, ја оживотворува идејата за оружено востание со омасовувањето на партизанските одреди. Веќе до мај 1942 година беа исфрлени јадрата на 5 партизански одреди, а до летото уште на четири одреди.¹⁹ Меѓутоа, периодот од летото 1942 до пролетта 1943 година беше создадена тешка ситуација со разлевањето на одредени кадри како резултат на масовните апсења. Во тој период еврејската младина од Битола „молеше што е можно поскоро да им се придружи на партизаните. Врските со селата беа прекинати или многу ретки. Во градот, многу од тајните групи од движењето на отпорот беа пријавени. Полицијата, заедно со бугарската војска, во октомври 1942 година, започна голема офанзива. Генерал Бојдев нареди акција за уништување на движењето на отпорот. Во сеќавањето на народот, таа зима остана како најсурова, а за Евреите – најцрна. На нашите молби да нè чуваат додека не дојдат куририте, одговорот беше: 'Секој нека се скрие каде што може, во Грција или Албанија, или пак во градот, ако најде каде!!?'“.²⁰ Колономос е сосема во право. Во тој период се случуваа активностите кои беа од пресудно значење

¹⁶ Поради немањето на архивска документација не може да се утврди точниот број на членови на КПЈ.

¹⁷ Види поопширно: Жамила Колономос, д-р Вера Весковиќ – Ванѓели, Цит. труд, 43.

¹⁸ Исто таму, 43-44.

¹⁹ Во април 1942 година, покрај селото Лавци, беше формиран битолскиот партизански одред „Пелистер“. Но за кратко време беше разбиен. Во одредот имаше еден Евреи, Пепо Песо, кој беше убиен. На 6 јули 1942 година на планината Бигла, покрај селото Златари, беше формиран вториот партизански одред „Дамјан Груев“. Во одредот имаше 8. На 18 септември 1942 година во близината на селото Лавци, е основан одредот „Јане Сандански“ со 30 партизани. Во оваа група беше Бено Русо. Жамила Анѓела – Колономос, Цит. труд, 10-11.

²⁰ Исто, 13.

за еврејската заедница во Македонија. Според неа „беше опасно да се остане во градот. Меѓу исплашениот битолски народ, малкумина имаа храброст да ги спасуваат Евреите...Водачите на движењето на отпорот во Битола советуваа секој да се скрие и да остави адреса за подоцна да биде испратен со партизаните?!“.²¹

Несомнено бројот на еврејската младина која беше инволвирана во активностите на партиската организација во Македонија може да се определи на повеќе од 1000, што е импозантна бројка имајќи го предвид бројот на Евреите во Македонија или околу 18% од еврејската заедница. Се поставува прашањето дали овие партиски организирани Евреи можеа да имаат друга судбина, а не судбината да бидат депортирани во Треблинка, доколку имаше каде да заминат?! Да одиме по ред.

Во првите партизански одреди од октомври месец меѓу излезените нема Евреи и покрај фактот што во Штип меѓу планираните требало да има и неколку Евреи. По неуспехот на првите одреди, во април 1942 година бил формиран битолскиот одред „Пелистер“. Но во текот на мај е разбиен. Во јули 1942 година бил формиран Битолско-преспанскиот одред „Даме Груев“, а есента се формира и одредот „Јане Сандански“. Во овие два одреда се бореа и 9 младинци Евреи. Во текот на зимата двата одреда, поради бугарската офанзива за нивно уништување, преминаа во Егејска Македонија.²²

А денот на егзекуцијата се приближуваше. До еврејската заедница и до политичкото раководство на НОД стигнуваат информации дека ќе претсои нивна депортација. Што преземаше од своја страна КПМ и месните комитети во Битола, Штип и Скопје со цел да спасат младите организирани Евреи? Според постојната документација се гледа дека до последниот момент (9 и 10 март 1943) се одржувале партиски состаноци по еврејските куќи. Поголем дел биле спремни да заминат во партизани. Битолската партиска организација дала директива според која сите оние кои можеле да носат оружје требало да се префрлат, САМОИНИЦИЈАТИВНО, (болдираното е мое) во Грција или Албанија, и, што е многу симптоматично, да остават адреси со цел подоцна да се поврзат и да се префрлат во одредите.²³ Ваквата директива сигурно зборува дека битолската партиската организација реално воопшто не била спремна да направи било што како би можела да им помогне на Евреите. Самиот факт што бара да заминат во Грција и Албанија зборува за тоа. Уште повеќе

²¹ Исто, 14.

²² Исто, 46-47.

²³ Исто, 48.

битолската организација била „...несредена – без МК, туку сета работа ја бркаше еден и истиот е уапсен...Една од главните причини е што тукашните другари немаат врска со четата и со тоа не можеше да се испратат луѓе ...Втора причина може да биде несреденоста на тукашната организација...“.²⁴ А ако кон тоа се додаде дека одредите беа на територијата во делот на Македонија во рамките на Грција, многу е јасно дека партиските организации во Битола, Скопје и Штип не можеа да направат ништо како би ги прифатиле големиот број младинци членови на КП, СКОЈ и симпатизери. Од друга страна не можеше да се обезбедат и илегални станови за нивно сместување. Но треба да се има предвид дека и тоа од своја страна носеше голем ризик и народот беше исплашен. Дури и делегатот на КПЈ Светозар Вукмановиќ Темпо на денот на депортацијата се затекнал во Скопје и можел да констатира дека состојбата била иста во цела Македонија, односно дека “не биле преземени никакви мерки да се спасат младите, и покрај таквиот ужас“.²⁵ Меѓутоа, некои сакаат да најдат оправдување за неможноста да бидат спасени поголем број Евреи. За тоа е многу децидна Колономос која вели: „Како да не се разбеснам кога ќе го прочитам извештајот на Томе Димитровски - Косе, кој вели: ’кога Крум Холочев пристигна во Софија, ни рече дека на 7 март 1943 година Евреите ќе бидат депортирани. Веднаш ги известивме сите, и организираниите и поединците. Одзивот беше многу слаб. Евреите одговараа дека ќе го дадат златото за да ги спасат семејствата!? Се посоветував со Страхил Бегинов, и тој ми одговори дека не може сите да се спасат, освет младите кои заминуваат со партизаните? Ако можеме, ќе ги спасиме и семејствата?!’ Друг сограѓанин, историчар, на еден состанок на којшто и јас присуствував, рече: ’Евреите не сакаат да одат во партизани, туку се кријат како глупци!’. Навредена, станав и реков: ’Целта на овие лаги е да се оправда тоа што 98% од Евреите се протерани и убиени во логорот Треблинка и што група од пет Еврејки престојуваа во продавница цел месец во нечовечки услови, чекајќи да појдат со партизаните...’. И е сосема во право кога вели дека: ’Движењето на отпорот во тој период беше во голема криза“.

Пред блокадата на еврските гета дел од Евреите успеаја да засолнат кај свои познати, некои да избегаат во Грција и Албанија и да се приклучат на НОД.

А периодот кога беа испратени Евреите на патот без повраток, започнува развојот на НОД. Имено во периодот од март 1943 година па се до капитулацијата на Италија на просторот на Македонија беше формирана КП на Македонија со свој

²⁴ Исто, 49.

²⁵ Жамила Ангела – Колономс, Цит. труд, 14.

Централен комитет. Едновременно беа формирани пет оперативни зони и пет обласни комитети, а беше донесена и значајната одлука за преместување на военото и политичкото раководство на просторот на западниот дел на Македонија кој дотогаш се наоѓаше под италијанска окупација. А таму пак, беше одржан Преспански состанок, а на 18 август 1943 година беше формирана првата покрупна регуларна воена единица баталјонот “Мирче Ацев”. Есента и зимата истата година беа формирани и првите бригади. Развојот на Народноослободителната борба во текот на 1943 година добиваше пошироки димензии. Таа година просторот на Западна Македонија израсна во центар на севкупната Народноослободителна борба. А капитулацијата на Италија и интензивирањето на повеќето борбени активности на тој простор, создадоа поволни услови за формирање на една поголема слободна територија.

Евреите од Македонија заедно со селаните, работниците и останатите жители, беа значаен дел во сите воени формации на НОВ и ПОМ. Во баталјонот „Мирче Ацев“ за заменик политички комесар на баталјонот е поставена Жамила Колономос, а политички комесари на чети Бено Русо и Саламон Садикарио.²⁶ Во редовите на партизанските единици се најдоа Евреите кои ја преживеаја депортацијата.

Во редовите на Првата македонска бригада, формирана во с. Локов, на 8 јуни 1944 година, влегоа вкупно 8 Евреи.²⁷ Во седмата бригада, формирана на 21 август 1944 година во с. Зборско, влегоа исто така 8 Евреи.²⁸ Голем број од Евреите беа назначени на раководни позиции на ново формираните единици.²⁹

Од учесниците Евреи во НОВ загинаа повеќе од 30 борци, војната ја преживеале 53 борци. За своето учество во НОВ дел од преживеаните Евреи за покажаната храброст добија високи признанија и одликувања.³⁰

²⁶ Исто, 51.

²⁷ Естреја Овадија - Мара, Ментеш Ишах - Киро, Адела Фарац - Ката, Жамила Колономос, Алба Нисим - Мики, Бено Русо - Коки, Алберт Касорла - Берто и Виктор Мешулам - Бустрик. (Жамила Ангела – Колономос, Цит. труд, 31).

²⁸ Алберт Русо - Коте, Нисим Алба - Мики, Ишах Ментеш - Киро, Алберто Касорла - Берто, Естреја Овадија - Мара, Естела Леви - Лена, Самуел Садикарио и Симо Калдерон. (Исто таму, 31).

²⁹ Естреја Овадија – Мара, народен херој на Југославија загинала како заменик комесар на баталјон, Мордехај Нахмијас – Лазо бил политички комесар на баталјон на Третата македонска ударна бригада, Саламон Садикарио – Мо бил политички комесар на баталјон на Третата македонска ударна бригада, Самуел Садикарио бил политички комесар на артилериски баталјон, Бено Русо бил политички комесар на 15 корпус, Виктор Мешулам бил командант на баталјон, Ментеш Ишах бил командант на баталјон на бригада, Исак Сион бил заменик комесар на баталјон во Третата македонска ударна бригада и др. (Жамила Колономос, д-р Вера Весковиќ Ванѓели, Цит. труд, 53-54).

³⁰ Партизанска споменица добиле: Бено Русо, Мориц Шами, Роза Камхи, Берто Русо, Виктор Мешулам, Нисим Алба, Жамила Колономос, Хаим Садикарио, Исак Сион, Хаим Леви, Ѓорѓи Блаер и Александар Фрицханд. (Исто таму, 54).

Во април 1941 година Германија, Италија и Унгарија го нападнаа Кралството Југославија чија војска капитулира на 18 април. На 19 април во Македонија влегоа бугарските окупаторски војски. Македонија беше поделена меѓу Германија, Италија и Бугарија.

Во периодот од 1941 до 1942 година Бугарите применија 48 закони, наредби, инструкции и мерки кои беа насочени против Евреите. Економскиот живот на Евреите беше целосно уништен, сите организации, верски служби, приредби, излегување надвор од гетото, посети, кафани, театри, кина, излегување после одреденото време, сето тоа го забрани новата власт. Било сосема јасно дека за Евреите не може да се очекуваат подобри денови. Од тие причини голем дел од еврејската младина која претходно била дел од ционистичките организации се ставила на располагање на Народноослободителното движење. Во Битола, Штип и Скопје голем дел од еврејската младина уште со почетокот на наци-фашистичката окупација на Кралството Југославија се ставила на страната на НОД. Со формирањето на првите партизански одреди дел од нив влегува во нивните редови и се покажуваат како храбри борци и заземаат на раководни функции.

